

Бабашева Б.

**КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ ДАРЕКТИК-МОДАЛДЫК
КИРИНДИ КОНСТРУКЦИЯЛАР**

Бабашева Б.

**АДРЕСНО-МОДАЛЬНЫЕ ВВОДНЫЕ КОНСТРУКЦИИ КЫРГЫЗСКОГО
И РУССКОГО ЯЗЫКОВ**

B. Babasheva

**ADDRESSABLE MODAL PARENTHETICAL CONSTRUCTIONS
OF THE KYRGYZ AND RUSSIAN LANGUAGES**

УДК: 494.3:482

Макалада даректик-модалдык киринди конструкциялардын семантикалык мааниси, алардын кыргыз жана орус тилдериндеги жасалыш жолдору жана салыштырма мүнөздөмөсү каралган. Даректик-модалдык киринди конструкциялардын негизги функциясы сүйлөмдө чагылдырылган окуяны баалоо эмес, алар тууралуу маалыматты баалоо болуп саналат. Ушуга байланыштуу даректик-модалдык киринди конструкциялардын семантикалык тутумунда метатексттик компоненттин бар экендиги белгиленет.

Негизги сөздөр: даректик-модалдык киринди конструкциялар, модалдык маани, семантикалык маани, маалыматты баалоо, метатекст.

В данной статье рассмотрены семантические значения адресно-модалных вводных конструкций кыргызского и русского языков, способы их образования и сопоставительная характеристика. Основная функция адресно-модалных конструкций является не оценка событий отраженных в предложении, а оценка информации о них. В связи с этим обозначается, что в семантическом составе адресно-модалных вводных конструкций имеются метатекстовые компоненты.

Ключевые слова: адресно-модалные вводные слова, модальное значение, семантическое значение, оценка информации, метатекст.

This article describes the semantic value of the address-modal input parenthetical constructions of the Kyrgyz and Russian languages, methods of education and comparative characteristics. The main function of address-modal structures is not an evaluation of the events reflected in the proposal and the evaluation of information about them. In this connection be designated, there are components in the semantic metatext composition addressable input modal structures.

Key words: address-modal parenthetical constructions, modal meaning, semantic value, evaluate information, metatext.

Киринди конструкциялардын колдонулуш чөйрөсү ар тараптуу болуп, өзү камтыган маалыматты айтуучунун абалынан баалоо үчүн кызмат кылган бирдиктердин функционалдык-семантикалык тобун бириктирет. Экинчиден, сүйлөөчүнүн сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойго болгон ар кандай мамилеси, баасы, сүйлөмдүн эмоционалдык жана экспрес-

сивдик кошумча мааниси жеке сөздөр аркылуу гана берилбестен, модалдык мааниси бар сөз тизмектери аркылуу да берилет [1. 221]. Модалдык сөздөр айтуучунун өзүнүн, же башка бирөөнүн айтымынын субъективдүү мамилесин аныктоочу эң зарыл каражаттардын бири катары колдонулгандыктан, киринди конструкциялардын семантикасы модалдуулук маани менен тыгыз байланышкан.

Киринди конструкциялар аркылуу туюндурулган субъективдүү модалдык маанилердин чөйрөсү өтө кенен. Алардын бири даректик - модалдык киринди конструкциялар.

Кыргыз жана орус тилдериндеги даректик-модалдык киринди конструкциялар айтылып жаткан ой, идея ким тарабынан айтылгандыгын туюндуруп, кыргыз тилинде көпчүлүгү маани берүүчү сөзгө **караганда, боюнча** жандоочторунун айкашуусу жана **-ча**, - мүчөсү улануу аркылуу туюнтулса, орус тилинде маани берүүчү сөздөргө **по** предлогу айкашуу аркылуу туюнтулат: **айтканына караганда** – по преданию; **анын айтканына караганда** – по его словам; **макалда айтылгандай** – по словицам; **анын кабары боюнча** - по его сообщению; **анын ою боюнча** – по его мнению; **анын көз карашы боюнча** – с его точки зрения; **менимче, менин оюмча** – по моему, на мой взгляд; **сен айткандай** – по-твоему; **маалымат боюнча** – по сведениям; **мен ойлойм** – я думаю; **байкашымча** – по моим соображениям; **менин эсебим боюнча** – по моим расчетам; **эсимде** – помню, помнится, **...ою боюнча** – по мнению ..., **белгилүү болгондой** – как известно ж.б.

Менимче, азыркы романдын көйгөйлүү маселелери тууралуу Ауэзовдун айткандары көптөгөн адабиятчылар тарабынан колдоого алынат болуш керек... - **И, на мой взгляд**, мысли, высказанные, например, Ауэзовым о насущных вопросах современного романа, найдут отклик в душе многих литераторов... (Ч.А.)

Мындай конструкциялардын негизги функциясы сүйлөмдө чагылдырылган окуяны баалоо эмес, алар тууралуу маалыматты баалоо болуп саналат. Ушуга байланыштуу даректик-модалдык

киринди конструкциялардын семантикалык тутумунда метатексттик компоненттин бар экендиги тууралуу да белгилей кетүү зарыл [2. 76]. Кыргыз жана орус тилдериндеги тексттерде, оозеки кепте аталган даректик-модалдык кириңди конструкциялардын жыш колдонулушу башка бирөөнүн оюн айтуучу тарабынан кайра иштеп чыгып чагылдыруу зарылдыгы бар экендигин айгинелейт. Тактап айтканда, айтымда камтылган маалыматты механикалык түрдө кайталап эмес, аны айтуучу кайра иштеп чыгып, тандап алган материалдар аркылуу чагылдырат.

Айтуучунун билимине, таасирленүүсүнө, сезимине таянып оозеки жана көркөм стилдерде жогорудагы кириңди конструкцияга синонимдеш болгон тактооч формасындагы **менин оюмча, менин көз карашымча, менимче** – *по моему, по моей мысли, на мой взгляд* деген сыяктуу кириңди конструкциялар көп колдонулат. Аталган конструкциялар колдонулган учурда маалымат сүйлөөчүнүн көз карашы боюнча анык катары кабыл алынат. Кыргыз тилиндеги **менин оюмча** деген даректик кириңди конструкциянын орус тилинде бир нече синонимдик эквиваленти бар экендигин төмөнкү мисалдардан байкоого болот:

1. *Эмне болгон күндө да, менин оюмча, сен аны күнөөлөбөшүң керек. – Во что бы то ни стало, по моему, ты не должен её осуждать.* (Ч.А.)

2. *Менин оюмча, эртеңки - жок, эми бүгүнкү болуп калды – күн көп нерсени билдирет. – На мой взгляд, завтрашний – нет, он уже сегодняшний – день многое выявит.* (Ч.А.)

3. *Анан акырында, менин оюмча, эң башкысы, албетте, Филофей менен байланыш, аны экрандан көрүп туруп, учурашып коюу үчүн эле керек эмес да?! Менин оюмча, ал жооп берүүгө тийиши. – И наконец, самое, с моей точки зрения, главное, связь с Филофеем не только для того чтобы увидеть его на экране и поприветствовать?! По-моему, он должен ответить.* (Ч.А.)

4. *Бирок, менин оюмча, монахтын, тактап айтканда, азыркы учурдун чоң окумуштуусу Филофейдин ачылышы адам баласы үчүн сыноо мезгили келгендигин айтып турат. – Но, мне думается, что открытие монаха, а вернее, большого современного ученого Филофея, говорит о том, что для человечества наступает время испытаний.* (Ч.А.)

Кыргыз тилиндеги **менин оюмча** кириңди конструкциясы орус тилинде **по-моему, на мой взгляд, с моей точки зрения, мне думается** деген бири-бирине синонимдеш кириңди конструкциялар аркылуу туюндурулду. Мунун бардыгы айтылып жаткан ойго карата бир эле адамдын көз карашын туюндуруудан келип чыкты. Ошондуктан «мен» ат атоочу негизги таяныч болду.

Албетте, аталган конструкциялардын колдонулушунда да өзгөчөлүктөр бар. Мисалга алсак, орус тилиндеги **мне представляется, мне думается** деген өздүк этиш (возвратный глагол) формасында келген кириңди конструкциялар сүйлөмдү сөзсүз түрдө **что** деген байламга менен башталуусун талап кылат. Муну жогорудагы 4-сүйлөмдөн байкоого болот.

Менин оюмча конструкциясы **я думаю** предикативдик катышы аркылуу да туюндурулат, себеби эки тилдеги вариантында тең-тең жактама ат атооч - мен-я жана ойлоо - думать катышып турат.

Бирок, менин оюмча, азыр кырдаал али кыйын боло электе бул жөнүндө мындай экен деп айта салуу эртелик кылат. – Но, я думаю, что сейчас, пока не осмыслена ситуация, говорить об этом напрямую рановато. (Ч.А.)

Аталган конструкциялар аркылуу уюшулган айтымда сүйлөөчүнүн көз карашы боюнча маалымат толук анык, ишенимдүү катары бааланат. Ошентсе да субъект тарабынан айтылган маалымат толук ишенимдүү болушу күмөн. Ошол себептен күмөндүүлүк маанини билдирүүдө **менимче - мне кажется** кириңди элементтери колдонулуп, кыргыз тилинде айрым учурларда этиш сөзгө күмөндүүлүктү туюндуруучу **окишойт, көрүнөт** жардамчы этиштери жана шарттуу ыңгай формасындагы этишке керек модалдык сөзү уланып келет. Мисалы: **Менимче, үйдөгүлөрдүн баары тең ушинтип ойлонушса керек, жана да өздөрүнүн ыйлай албай отурушкандыгы үчүн өкүнүшкөн чыгаар?** (Б.У.)

Кыргыз тилиндеги айтымдын наркынын мүнөздүү бөтөнчөлүгүн жана ал аркылуу чындыктын фрагментин чагылдырууда, тактап айтканда, субъект аткара турган иштин жыйынтыгына ишеничин билдирүү максатында колдонулган **менимче** конструкциясынын варианты катары орус тилинде **надеюсь** кириңди конструкциясы колдонулат:

Билем, билем. Менимче, чындап киришип жаткандырысың. – Знаю, знаю. И надеюсь, это всерьёз. (Ч.А.)

Себеби мында билем – знаю деген иштин аныктыгын туюндуруучу ой жатат. Демек, аткарыла турган ишке карай ишеним көрсөтүлүп жаткандыктан, **по-моему** кириңди сөзүнүн ордуна **надеюсь** кириңди конструкциясы колдонулду.

Өз маалыматын мурда айтылып жүргөн маалымат менен дал келерлигин айкындаш үчүн сүйлөөчү ошол айтылган ойдун авторуна таянып берүүдө, салыштырылып жаткан эки тилде тең сөзсүз түрдө, биринчи, экинчи жана үчүнчү жак формаларына таянат:

Адистердин айтымында, мыйзамдын келип чыгышына жайыттардын абалы начарлап кетиши себеп болгон. (“Ш”)

Менин жеке оюмда, кыргыздын каада-салты жаман эмес, баары эле жакшы. (“Э.Д.”)

Когда-то выдавая девушку замуж, не спрашивали её согласия, но просто, как бы теперь сказали, ставили ее перед фактом. (Р.Г.)

Как я писал выше, мхатовский период жизни Чехова не вошел в мемуары “Вокруг Чехова”. (“В.Ч.”)

Жогорудагы ыкмалардан сырткары даректик-модалдык кириңди конструкцияларды уюштурууда атооч сөздөргө кыргыз тилинде **айткандай, дегендей, жазгандай;** орус тилинде **как говорят** деген сыяктуу сөздөр да таяныч катары колдонулат.

И проблема теперь в том, каков будет ход событий, или, как образно выражаются русские, куда повернет дышло истории. (Ч.А.) – Эми окуянын жүрүшү кандай болорлугу, же орустар айткандай, тарых барактары кайда буруларлыгы көйгөйлүү маселе.

Кыргыз жана орус тилдериндеги даректик-модалдык кириңди конструкциялардын бардыгы окшош боло беришпейт. Мисалы, орус тилиндеги *говорят, говорили, сказывают, слышать, слышно, как нам помнится, думаю* кириңди конструкцияларынын кыргыз тилинде кириңди конструкция катары эквиваленти да, варианты да болбогондуктан, жөн гана *деп айтышат, деп ойлойм* деген сыяктуу этиш сөздөр аркылуу туюнтулат.

Башта, илгери-илгери, авар тилинде абдан аз сөз болуптур деп айтышат. - Говорят, раньше, давным-давно, в аварском языке было совсем мало слов. (Р.Г.)

Бул космикалык монах көбүнүн башын оорутту, мындайча айтканда, көбүн жолдон чыгарды деп ойлойм. - Думаю, этот космический монах у многих уже вызвал головную боль, враз, так сказать, с панталыку сбил (Ч.А.).

Орус тилиндеги даректик-модалдык бирдиктер кириңди конструкциялардын ичинен эң байыркылардан болуп саналат. Байыркы жазма эстеликтерде **глаголати, гадати, речи, сказывают, по-реченному, по единому слову, по писанию** деген этиштин формалары кириңди конструкция катары колдонулган.

Кыргыз тилинен айырмаланып, орус тилинде оозеки жана көркөм стилде **мол** модалдык бөлүкчөсү кездешет. Кыргыз тилинде бул сөздүн эквиваленти болбогондуктан, ал катышкан сүйлөмдүн которулушунда, асыресе, жөнөкөй сүйлөмдүн моделин элестетет.

1.Привет, мол, старик, как насчет послания папе римскому из космоса? (Ч.А.) – Аманбы, карья, космостон Рим папасына жиберген кайрылууга эмне демексиң?

2.Странно, мол, подумается, почему этот знак коснулся только их дитя, ее дитя (Ч.А.). – Кызык, эмне үчүн жанагы белги алардын баласына, анын баласына келди деп ойлоор.

Изилдөө учурунда сөздүктөргө кайрылганыбызда, **мол** элементи тууралуу көптөгөн сөздүктөрдө маалымат камтылган эмес, айрым гана сөздүктөрдө бөлүкчө катары берилет (**Мол** – частица разг. **деп**; *ты ему скажи, что так, мол, поступать нельзя - сен ага мындай кылууга болбойт деп айт*; **Мол** - указывает на то, что говорящий передает чужие слова. *Он, мол, занят* [3. 364]. Ал эми кыргыз тилинде мындай конструкция колдонулбайт.

Лингвисттер тарабынан кириңди конструкциялардын сүйлөм менен болгон байланышы тууралуу түрдүү көз караштар айтылып келген. Н.Г.Греч:

«кириңди сөз башка сөздөр менен айкашпайт жана аларга баш ийбейт, кептин ортосуна жөн гана сыйдырылып коюлат» [4.359], А.Х.Востоков «кириңди сүйлөм маанини бузбай туруп алынып салынышы мүмкүн» [5.127], Д.Н.Овсяннико-Куликовский «Алар сүйлөмдөн сырткары «бирок анда жайгашып» турат» [6.298], А.М.Пешковский «кириңди сөздөр жана сөз айкаштары кириңди сүйлөмдөрдөн, тактап айтканда, башка сүйлөмдүн ортосуна киргизилген, бирок алар менен грамматикалык жактан байланышпаган сүйлөмдөн уюшулат» [7.372], А.А.Шахматов «бул сүйлөм тутумундагы «чоочун нерсе», «тирүү жанга тийген ок» [8.305] деген теориялары менен аталган конструкцияны сүйлөмдөн тышкары карашкан. Бирок ХХ кылымдын ортосунда В.В.Виноградовдун «О категории модальности и модальных словах в русском языке» деген макаласы жарык көргөн соң гана кириңди конструкциялар тууралуу жогорудагыдай талаш маселе токтогон. Аталган макаласында В.В.Виноградов: «Аларды тилден алып салуу – демек, аны кансыз калтырып, кургатып жиберүү, схемалаштыруу» [9.174] деген пикирин далилдеп берген.

В.В.Виноградовдун бул теориялык окуусуна карата пикир катары ХХ кылымдын 50-жылдарында аталган темага байланыштуу бир нече илимий изилдөөлөр (А.И.Аникин, 1953; Д.И.Ганич, 1953; Л.Г.Хатиашвили, 1953; И.А.Бабакова, 1955; М.Е.Боскова, 1956; В.А.Ицкович, 1958 ж.б.) жарык көргөн. Ал изилдөөлөрдүн дээрлик бардыгында кириңди конструкцияларды сүйлөм тутумунан алып салууга мүмкүн эместиги далилденген.

Демек, кыргыз жана орус тилдериндеги даректик-модалдык кириңди конструкциялар башка бирөөнүн оюн айтуучу тарабынан кайра иштеп чыгып чагылдыруу функциясын аткарат. Тактап айтканда, айтымда камтылган маалыматты механикалык түрдө кайталап эмес, аны айтуучу кайра иштеп чыгып, тандап алган материалдар аркылуу чагылдыруу болуп саналат.

Адабияттар:

1. Иманов А. Кыргыз тили. - Ф.: «Мектеп», 1990.
2. Павловская Н.Ю. Вводные единицы в текстах памятников старорусской письменности XVI-XVIII вв. Дисс... к.ф.н. - М., 1990.
3. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - Ф., 1985;
4. Греч Н.Ч. Практическая русская грамматика. 2-ое изд. - СПб, 1834 - С. 526.
5. Востоков А.Х. Русская грамматика. - СПб. 8-изд. 1852, с. 365;
6. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. - СПб. 1912. - С. 298.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 6. - М., Учпедгиз, 1938. - С. 372.
8. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Изд. 2. - М., 1941. - С. 305.
9. Виноградов В.В. Русский язык. - М., 1947. - С. 739.

Рецензент: д.пед.н., профессор Чыманов Ж.